

Türkmenistan'ın Doğal Gaz İş Birlikleri ve Projeleri

Zhuldyz KANAPIYANOVA (*)

Öz

Dünyanın doğal gaz bakımından dördüncü en zengin ülkesi olan Türkmenistan'ın devlet bütçesinin büyük bir kısmı enerji kaynaklarından karşılanmaktadır. Bu bağlamda ülkenin doğal gaz ihracatının güvenliği ve sürdürülebilirliği önem arz etmektedir. Rusya, İran ve Çin'e doğal gaz ihraç eden Türkmenistan, bu ülkeler dışında TAPI (Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan) boru hattı ve TCP (Trans Hazar Boru Hattı) gibi farklı yönlerde karşılıklı bağımlılık bağlamında projeler geliştirmeye çalışmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkmenistan doğal gaz işbirliğini ülkeler ve projeler bazında incelemek ve bu işbirliklerinin detayları ile püf noktalarını ortaya koymaktır. Çalışma neoliberal teori çerçevesinde yürütülmüş, Türkmenistan'ın karşılıklı işbirliği çerçevesinde enerji politikasını çeşitlendirmeye çalıştığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Enerji, Doğal Gaz, Karşılıklı Bağımlılık, Boru Hattı.

Özgün Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 08.03.2022

Kabul Tarihi: 29.11.2022

(*) Dr. Uzman Araştırmacı, Avrasya Araştırma Enstitüsü, Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Uluslararası Üniversitesi

E-posta: juldyz777@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2992-7390>

Zhuldyz Kanapiyanova, "Türkmenistan'ın Doğal Gaz İş Birlikleri ve Projeleri," *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 15, (Kasım 2022): 225-242

DOI: <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.8.15.112>

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Natural Gas Cooperation and Projects of Turkmenistan

Zhuldyz KANAPIYANOVA (*)

Abstract

Most of the state budget of Turkmenistan, the world's fourth richest in natural gas, is provided by energy resources. In this context, the security and sustainability of the country's natural gas exports are important. Turkmenistan, which exports natural gas to Russia, Iran and China, tries to develop projects in the context of interdependence in different directions, such as TAPI (Turkmenistan–Afghanistan–Pakistan–India) natural gas pipeline and TCP (Trans-Caspian Pipeline), apart from these countries. The aim of the study is to examine Turkmenistan's natural gas cooperation on the basis of countries and projects and to reveal the details of these cooperation. The study was conducted within the framework of neoliberal theory and it was concluded that Turkmenistan tried to diversify its energy policy within the framework of mutual cooperation.

Keywords: Turkmenistan, Energy, Natural Gas, Interdependence, Pipeline.

Original Research Article

Submission Date: 08.03.2022

Acceptance Date: 29.11.2022

(*) Junior Research Fellow, Ph.D., Eurasian Research Institute, Khoca Akhmet Yassawi Kazakh-Turkish International University

E-mail: juldyz777@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2992-7390>

Zhuldyz Kanapiyanova, "Türkmenistan'ın Doğal Gaz İş Birlikleri ve Projeleri," *Üsküdar University Journal of Social Sciences*, issue: 15, (November 2022): 225-242

DOI: <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.8.15.112>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Giriş

Türkmenistan, Orta Asya'da yer alan, kuzeybatıda Kazakistan, kuzey ve batıda Özbekistan, güneydoğuda Afganistan, güneybatıda İran ve batıda Hazar Denizi ile komşu olan 5 eski Sovyet ülkesinden biridir. 491,210 km² yüzölçümü ve 6,031 milyonluk nüfusu¹ ile Türkmenistan, bölgede tarafsız bir politika izleyen ve herhangi bir entegrasyon sürecine dahil olmayan kapalı bir ülkedir. British Petroleum (BP) İstatistik verilerine göre Türkmenistan, 19,5 trilyon metreküp kanıtlanmış doğal gaz rezervi ile 38 trilyon metreküp doğal gaz rezervine sahip olan Rusya, 32 trilyon metreküp doğal gaz rezervine sahip olan İran ve 24,7 trilyon metreküp doğal gaz rezervine sahip olan Katar'dan sonra dünyanın dördüncü büyük doğal gaz ülkesidir. Böylelikle Aşkabat, dünyanın kanıtlanmış doğal gaz rezervlerinin %9,8'ini bünyesinde barındırmaktadır.² Türkmenistan'ın ekonomik gelişimi büyük ölçüde, satışı ülke bütçesinin %85'ini oluşturan enerji fiyatlarına bağlıdır.³ Türkmenistan coğrafi konumu nedeniyle zengin enerji kaynaklarını Sovyet döneminde yapılan boru hatlarıyla Rusya'ya, İran'ın kuzey kısmının ihtiyacını karşılamak amacıyla İran'a ve enerjide dışa bağımlı Çin'e transfer etmektedir. Aşkabat hükümeti, bu doğal gaz ihracat yönlerine alternatif olarak Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI) ve Trans Hazar Boru Hattı (TCP) gibi yeni projeler geliştirerek enerji politikasını çeşitlendirmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın temel amacı, enerji politikası bağlamında, önemli bir gelir kaynağı olan Türkmenistan'ın doğal gaz ihracatını ve projelerini ülkeler bazında incelemek, doğal gaz ihracat yönlerini belirlemek, önceliklerini ve zorluklarını analiz etmektir. Türkmenistan'ın doğal gaz ihracatında hangi ülkelerle ve neden iş birliği yaptığı, bu işbirliklerini geliştirmenin amacının ne olduğu, doğal gaz politikasının çeşitlendirilmesi bağlamında TAPI ve TCP gibi projelerin öneminin ve amacının ne olduğu sorularına cevap aramaktır. Bu bağlamda çalışmanın teorik arka planı neoliberal teori çerçevesinde incelenecek ve neoliberal teorisyenlerin hipotez ve varsayımları ile desteklenecektir.

Çalışmanın temel varsayımı, dünyanın dördüncü büyük doğal gaz devi olan Türkmenistan'ın ulusal ekonomi gelirinin büyük bir kısmını enerji kaynaklarından elde ettiği, sistemin anarşik yapısının devletlerarası işbirliğine engel olmasıdır. Bu kapsamda Aşkabat yönetimi, doğal gaz ihracat yollarını artırarak daha fazla gelir elde etmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda ülke, kuzey bölgesinin enerji ihtiyacını karşılamak isteyen İran'a ve enerji ihtiyacı sorunu yaşayan Çin'e doğal gaz ihraç etmenin yanı sıra, Sovyet döneminde altyapısı tamamlanmış olan boru hattıyla Rusya'ya doğal gaz transferi gerçekleştirmektedir. Ayrıca, doğal gaz ihracat rotalarının çeşitlendirilmesi ve karşılıklı bağımlılık politikası bağlamında TAPI ve TCP gibi projeler uygulanmaya çalışılmaktadır.

Türkmenistan gibi dışa kapalı tarafsız bir ülkenin enerji politikası dünya kamuoyunu yakından ilgilendirmektedir. Bu kapsamda Türkmenistan'ın bu 3 ülkeye doğal gaz transferi

¹ "Overview", Worldbank, 2020, <https://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview#1>

² "BP Statistical Review", BP, 2020, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>

³ Garbuzarova, E. "Russia in Turkmenistan: the Policy of Strengthening Cooperation", 2020, <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/228/220>

ve 2 projesinin geçmişten günümüze yaşanan tüm detayları ve püf noktaları ile ele alınması açısından literatüre önemli bir katkı sağlanması beklenmektedir.

Çalışma giriş ve sonuç bölümleri dışında beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu seçimi ve amacı vurgulanarak problem alanı belirlenerek, seçilen sorunun çözümünde kullanılan yöntem hakkında bilgi verilmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde neoliberal teorisyenlerin varsayımları ile kavramsal ve teorik çerçeve analiz edilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde Türkmenistan-Rusya enerji işbirliği incelenecektir. Üçüncü bölümde Türkmenistan-Çin enerji işbirliği ele alınacak ve çalışmanın dördüncü bölümünde Türkmenistan-İran enerji iş birliği konusu irdelenecektir. TAPI ve TCP projeleri, çalışmanın son bölümünde analiz edilecektir.

1. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hâkim olan neoliberal teori, realizmden farklı olarak uluslararası sistemde uluslararası çatışmalardan ziyade barış ve iş birliğine odaklanmaktadır. Neoliberaler, uluslararası sistemin baş aktörünü devlet olarak gören realistlerin aksine, sistemde devletin yanında başka aktörlerin de olduğunu savunmaktadır. Neoliberal teori, realist teoriyi eleştirerek ve bazen onun birtakım hipotezlerine katılarak önceki liberal teorilerden ayrılmıştır. Örneğin neoliberallere göre sistemin anarşik yapısı devletler arasındaki iş birliğine müdahale etmemektedir.⁴ Neoliberaler, realistlerin “uluslararası siyasetin bir devletin kazanımının temeli olduğu, ancak diğerinin kaybedilmesinin temeli olduğu ve dolayısıyla aldatmanın geniş olduğu, sıfır toplamlı bir durum olarak gördükleri” varsayımını engelleyen bir “karşılıklılık” mekanizması olduğunu da ileri sürmektedir.⁵ Her iki tarafın da kazanç sağlamasını öngören bu karşılıklılık mekanizması yeni bir iş birliği için imkân sağlayacaktır. Ayrıca neoliberal teoriye göre devletler arası özellikle ekonomik konularda karşılıklı bağımlılık artmaktadır.⁶ Neoliberalizme önemli katkılarda bulunan Robert Keohane ve Joseph Nye'ye göre karşılıklı bağımlılık, ülkeler ve ülkelerdeki aktörler arasındaki ilişkiyi oluşturan bir dizi koşuldur. Başka bir deyişle, uluslararası sistemdeki devletler, aktörler ve toplumlar arasında etkileşim kanalı oluşturan bir bağlantı ve ilişki koşulları kompleksidir.⁷ Karşılıklı bağımlılığa göre, iki aktör arasındaki ilişki, ikisinden biri diğerinden daha önemli olduğunda ortaya çıkmaktadır. Özellikle bir aktör diğerine her zaman daha fazla ihtiyaç duymakta ve bu da diğer aktör için önemli bir pazarlık yeteneği anlamına gelmektedir. Ancak, çıkarları olup olmadığına bakılmaksızın, taraflar arasındaki ilişki karşılıklı yarar sağlamaktadır. Karşılıklı bağımlılık ilişkisinde, aktörlerden birinin egemen olduğu asimetrik güç ilişkileri yerine, her iki tarafın da farklı düzeylerde olan ilişkilerini sürdürme arzusu ve çabası vardır. Tarafların karşılıklı bağımlılık hakkında konuşmalarının hiçbir maliyeti olmamalı ve bu maliyet tarafların hareket özgürlüğünü kısıtlamalıdır.⁸

⁴ Wendt A., *Social Theory of International Politics* (Cambridge : Cambridge University Press, 1999).

⁵ Çakmak H., *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavramlar ve Teoriler* (İstanbul : Doğu Kitabevi, 2014).

⁶ Viotti P. R. ve Kauppi M. V., *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism and Beyond* (Third Edition, USA: 1999).

⁷ Keohane R. O. ve Nye J. S., *Power and Interdependence* (New York : Addison Wesley Longman, 2001).

⁸ A.g.e

Ayrıca Arthur Stein, devletlerin askeri güçleri nedeniyle ekonomik güce önem vermekte olduğunu ve bu nedenle ekonomik alanda işbirliğinin daha sıkı ve elverişli bir şekilde gerçekleştirildiğini varsaymaktadır.⁹ Ayrıca neoliberal teoriye göre “refah devleti” vatandaşlarının bolluk, varlık ve rahatlık içinde yaşamasını artırmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, askeri ve güvenlik konularıyla ilgili gerçekçi “yüksek politika” yerine “alçak politika” olarak tanımlanan ekonomik konularda bu durum daha elverişli olacaktır,¹⁰ çünkü askeri konularda aldatmanın maliyeti ekonomik sorunlardan daha maliyetlidir.¹¹

2. Türkmenistan-Rusya Doğal Gaz İş Birliği

2003 yılında Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov'un Moskova'yı ziyareti sırasında, enerji sektöründe işbirliği ve güvenlik alanında etkileşime odaklanan iki önemli anlaşma imzalanmıştır.¹² İki ülke arasındaki öncelikli işbirliği alanı her zaman Türkmenistan'daki zengin hidrokarbon yataklarından kaynaklanan petrol ve gaz endüstrisi olmuştur.

Moskova yönetimi 1991 yılından günümüze Türkmen doğal gazının dikkate değer bir ithalatçısı konumunda ve ucuz fiyatla naklettiği Türkmen doğal gazını Avrupa pazarına ihracatını sağlamaktadır. Moskova ile Aşkabat arasındaki doğal gaz sevkiyatları 2003 yılında, başlangıçta Rusya'ya yılda 5 milyar metreküpten 70-80 milyar metreküpe kadar doğal gaz transferini öngören 25 yıllık bir sözleşme ile konsolide edilmiştir.¹³ Rusya'ya doğal gaz taşınması, yıllık kapasitesi 45 milyar metreküp olan Orta Asya-Merkez doğal gaz boru hattı ile gerçekleştirilmiştir. Ancak 2009'da Türkmen doğal gazını Rus topraklarına transfer eden doğal gaz boru hattındaki patlama, Moskova-Kiev gaz çatışması ve Batı Avrupa pazarına doğal gaz arzının düşmesi, Kremlin'in 2009 senesinde Aşkabat'tan doğal gaz transferini askıya almasına sebep olmuştur. Rusya'nın altı aydan fazla Türkmen gazı ithalatını askıya alması, yaklaşık 150 kuyunun askıya alındığı Türkmenistan'daki üretimin düşmesine sebep olmuştur.¹⁴ Bu dönemde Türkmenistan yetkilileri, hidrokarbon ihracat rotalarını çeşitlendirme bağlamında Çin ve İran ile petrol ve gaz işbirliğini geliştirme politikasını aktif olarak izlemeye başlamıştır.

Kremlin, 2010 senesinde Aşkabat'tan doğal gaz ithalatını tekrar başlatmış, fakat alımlarını kademeli olarak azaltmış, 2016'da ise Rus “Gazprom” gaz ithalatını tamamen durdurmaya karar vermiş ve kararın “uluslararası gaz piyasasında değişen durum” sebebi ile olduğunu duyurmuştur. Ancak, anlaşmazlıklar esas olarak iki tarafın üzerinde anlaşamadığı gaz fiyatlarıyla ilgili olmuştur.

⁹ Stein A., “Coordination and Collaboration: Regimes in An Anarchic World”, *Neorealism and Neoliberalism*, ed. Baldwin David A. (New York : Columbia University Press, 1993).

¹⁰ A.g.e

¹¹ Lipson C., “International Cooperation in Economic and Security Affairs” *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate* / ed. Baldwin David. New York : Columbia University Press, 1993.

¹² “President Vladimir Putin held talks with Turkmen President Saparmurat Niyazov who arrived in Russia for a visit”, Kremlin, 2003, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/28450>

¹³ “Gazprom signed a long-term contract for the purchase of Turkmen gas”, Gazprom, 2003, <https://www.gazprom.ru/press/news/2003/april/article54360/>

¹⁴ Kuzmina, E., “Turkmenistan at the present stage: problems and development opportunities”, *Russia and the Muslim World*, no: 9, (2020): 75-91.

Ekim 2017’de Rusya-Türkmen ilişkileri stratejik ortaklık düzeyine ulaşmıştır. Rusya Devlet Başkanı’nın Türkmenistan’a yaptığı resmi ziyaretin ardından bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Buna ek olarak, ikili işbirliğinin yasal çerçevesi, eyaletler arası, hükümetler arası ve bakanlıklar arası düzeydeki 180 uluslararası belgeden oluşan bir paket tarafından oluşturulmuştur.¹⁵

Gazprom yönetimi, 2019 yılında üç yıllık bir aradan sonra, yıllık 5,5 milyar metre küp gibi mütevazı bir hacimle de olsa beş yıllık bir sözleşme imzalayarak Türkmenistan’dan gaz alımına devam ettiğini açıklamıştır. Rusya’nın Türkmenistan’a yönelmesi, Türkmen gazını satın alma arzusundan çok güvenliği sağlama çıkarlarıyla ilgili olmuştur. Bu arada uzmanlar, Rusya’nın geri kazanılması ile ilgili sorunlar nedeniyle Türkmenistan’dan gaz satın almasına gerek olmadığını belirtmektedir.¹⁶ Sonuç olarak, Rusya’nın Türkmen gazı ithalatını yeniden başlatmasının nedeni aslında siyasidir. Rusya, Türkmen gazını Türkmenistan tarafından ekonomik ve dış politika tavizleri karşılığında bir araç olarak görmektedir.¹⁷ Rusya, Türkmen gazı alımlarına devam ederek, Türkmen liderliğinin güvenlik konularındaki sadakatine güvenmektedir, bu da özel servislerin, kolluk kuvvetlerinin faaliyetlerinin yakın koordinasyonu ve sürekli bilgi alışverişi anlamına gelmektedir.

Türkmen gazının ana alıcısı haline gelen ve 2017’den 2019’a kadar tek alıcısı olan Çin ile gaz ticareti, Aşkabat’ın Çin altyapı kredilerini geri ödemek zorunda kalması nedeniyle büyük hacimlere rağmen kârlı olmamıştır. Sonuç olarak, mali açıdan sıkıntılı siyasi rejim, nüfusla yapılan gayri resmi “toplum sözleşmesinin” temel direkleri olan bazı kamu hizmetlerinin ücretsiz sağlanmasını bile kısıtlamak zorunda kaldığından ülkenin farklı yerlerinde küçük ölçekli ve kapalı protestolara yol açan gıda kıtlığıyla karşı karşıya kalmıştır.¹⁸ Bu nedenle, Gazprom’un gaz ithalatına yeniden başlaması, Aşkabat’ın mali zorluklarını azaltabileceğinden, Aşkabat için en önemli öncelik olmuştur. Küçük miktarlarda da olsa faaliyetlerin yeniden başlaması, çok ihtiyaç duyulan nakit akışlarının üretilmesine ve iç ekonomik durumun istikrara kavuşturulmasına yardımcı olacaktır. Buna ek olarak, Çin’in artık tam bir satın alma tekeline sahip olmaması nedeniyle, bu durum Türkmen tarafının Çin ile ihracat gaz fiyatları konusunda müzakerelerdeki konumunu güçlendirmektedir.

Gazprom’un Türkmenistan’a dönüşü, Orta Asya’daki Rus dış politikası için iki ana görevi çözebilmektedir. Birincisi, üçüncü ülkelerin bölgedeki konumlarını güçlendirme olasılığını engellemektedir. İkincisi, Rusya, “Türk Akımını” Türkmen gazı ile doldurma şansı elde edecek, bu da nakliye maliyetlerini azaltacak ve Yamal ve Batı Sibirya sahalarından gelen gazın “Kuzey Akımı 2” ve “Baltık LNG” projelerine yönlendirilmesine izin verecektir.¹⁹

---

¹⁵ Garbuzarova, 2020.

¹⁶ A.g.e

¹⁷ Panfilova, V., “Russia will resume purchase of Turkmen gas”, NG, 2018, https://www.ng.ru/cis/2018-10-10/6_7329_turkmenia.html

¹⁸ Muhamedov, R., “Turkmenistan - Russia: breakthroughs and limits of cooperation”, 2021, <https://cabar.asia/ru/turkmenistan-rossiya-proryvy-i-predely-sotrudnichestva>

¹⁹ Smirnov, S., ““Bubble” of gas happiness in Turkmenistan”, 2019, <https://www.rim Eurasia.org/news--2019-03-21--puzyr-gazovogo-schastja-turkmenii-41705>

Mayıs 2021'de, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguly Berdimuhamedov, 2021-2023 dönemi için ülkeler arasında ekonomik işbirliğinin Yeni Programını onaylamıştır.²⁰ Bu, sanayi, tarım, yüksek teknoloji, finans ve enerji dâhil olmak üzere bir dizi alanda işbirliğinin daha da genişlemesini sağlayacaktır. 2021 yılının ilk üç ayında, Aşkabat'tan yapılan doğal gaz transferi, bir yıl önceki 1,3 milyar metreküpten yaklaşık iki katına artarak 2,2 milyar metreküpe çıkmıştır. Tahminlere dayanarak ve sezonluk içiş ve çıkışlar göz önünde bulundurularak, 2021 senesi sonuna doğru Aşkabat'tan Kremlin'e doğal gaz arzı miktarının 8,8 milyar metreküpü aşacağı öngörülmektedir.²¹ Ülkeler arasındaki doğal gaz transferinin öncesinde 40-50 milyar metreküp civarında hayata geçirildiği düşünüldüğünde, mevcut hacmin Aşkabat yönetimini hoşnut edecek bir sayı olmadığı aşikârdır.

Sonuç olarak, bir doğal gaz devi olan ve devlet bütçesinin büyük bir kısmını doğal kaynaklardan sağlayan Türkmenistan için doğal gaz ihracatını çeşitlendirmek ve istikrarlı bir gelir sağlamak çok önemlidir. Bu bağlamda en eski ve en büyük doğal gaz alıcısı olan Rusya ile ilişkilerin küçük miktarlarda da olsa devam etmesi ülke ekonomisi için hayati değer taşımaktadır. Öte yandan, enerji iş birliği, Rusya'nın Türkmenistan'daki etki alanını korumada Rus dış politikasının önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Ancak neoliberalizmde olduğu gibi, çıkarları olup olmadığına bakılmaksızın, taraflar arasındaki ilişki karşılıklı yarar sağlamaktadır.

3. Türkmenistan-Çin Doğal Gaz İş Birliği

Ekonomik anlamda bir dünya devi ve uluslararası politikada önemli bir güç haline gelen Çin, enerjiye bağımlı bir ülkedir. Pekin, artan enerji ihtiyacını karşılamak için deniz yoluyla sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ve boru hatları ile doğal gaz ithal etmektedir. Dünyanın en büyük doğal gaz ithalatçısı olan Çin, 2019 yılında boru hattı üzerinden 47,7 milyar metreküp doğal gaz ve LNG ile 84,8 milyar metreküp doğal gaz alımı gerçekleştirmiştir.²² Pekin'in LNG ithalatı toplamın %62'sini, boru hattı ithalatı ise %38'ini oluşturmaktadır.²³ Bu kapsamda Avustralya, Çin doğal gaz tedarikçileri arasında LNG lideri olarak öne çıkarken, boru hattı taşımacılığında Türkmenistan ilk sırada yer almaktadır.

Doğal gazının çoğunu Avustralya'dan ithal eden Çin, Avustralya Başbakanı Scott Morrison'un koronavirüsün kökenine ilişkin soruşturma çağrısı yapması üzerine Avustralya'dan doğal gaz alımlarını durdurma kararı almıştır.²⁴ Öte yandan, Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD)

²⁰ "Russia and Turkmenistan adopted a program of economic cooperation for 2021-2023", 2021, https://www.economy.gov.ru/material/news/rossiya_i_turkmenistan_prinyali_programmu_ekonomicheskogo_sotrudnichestva_na_2021_2023_goda.html

²¹ Kadyrova, E., "The volume of supplies of Turkmen gas to Gazprom may approach 9 billion cubic meters by the end of 2021", 2021, <http://www.newscentralasia.net/2021/06/23/obyom-postavok-turkmenskogo-gaza-gazpromu-mojet-priblizitsya-k-9-mlrd-kubometrov-k-kontsu-2021-goda/>

²² "BP Statistical Review", 2020.

²³ "Country Analysis Executive Summary: China", Eia, 2021, https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/China/china.pdf

²⁴ "China Turns to Turkmenistan for Gas, Thumbs Nose at Australia", Asiafinancial, 2021, <https://www.asiafinancial.com/china-turns-to-turkmenistan-for-gas-thumbs-nose-at-australia>

denizlerdeki üstünlüğü ve Güneydoğu Asya kıyılarındaki müttefikleri nedeniyle Washington, Çin'in deniz ticaretini her zaman tehlikeye atabilme durumuna sahiptir. Bu durum, ABD ile Çin arasındaki rekabet düşünüldüğünde daha da olası hale gelmektedir. Bu nedenlerle Avrasya kıtası üzerinden geçen enerji boru hatları enerji güvenliği açısından büyük önem kazanmaktadır. Bu çerçevede Avrasya bölgesinde yer alan ve doğal gaz açısından zengin olan Türkmenistan'ın ehemmiyeti giderek çoğalmaktadır.

Pekin'in enerji güvenliğinde Aşkabat'ın öne çıkması, Çin'in artan enerji talebi ile doğrudan ilişkilidir. Mesela, 2019'da Pekin'in doğal gaz üretimi 177,6 milyar metreküp iken, tüketimi 307,3 milyar metreküp olmuştur.²⁵ Pekin'in kendine ait enerji kaynakları kısıtlı olduğundan, Çin'in yerel doğal gaz üretimi ve talebi arasındaki büyüyen boşluğu doldurmak için uluslararası enerji tedarikçilerine erişimini genişletmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, enerjiye ihtiyacı olan Çin ile herhangi bir dış aktörden, küresel ve bölgesel koşullardan etkilenmeyen tarafsız Türkmenistan arasındaki enerji işbirliği, enerji güvenliği çerçevesinde daha da önemlidir.

Pekin yönetimi, Türkmen kaynaklarının işlenmesi ve Çin'e ulaştırılması için büyük yatırımlar yapmaktadır. Türkmenistan, 2009 yılında Galkınış gaz sahasının geliştirilmesi için Çin Kalkınma Bankası'ndan 3 milyar dolar, iki sene sonra ise ilave 4,1 milyar dolar finansal yardım almıştır.²⁶ Bu hususta Pekin'in Çin güzergâhında doğal gaz boru hattı yapımı için Aşkabat'a temin ettiği 4 milyar dolarlık kredinin iade edilmesinden dolayı Çin'in Aşkabat doğal gazını değerinden düşük fiyatla temin ettiği dikkate alındığında,²⁷ Türkmenistan'ın doğal gaz alanının tam kapasitesini ortaya koymadığı ve ülke gelirine karşılık gelen karı sağlamadığı söylenebilir.

Aynı zamanda, China National Petroleum Corporation (CNPC) 2009 yılında Galkınış sahası için üretim paylaşım anlaşmasına (PSA) 10 milyar dolar sağlamıştır. Bu hususta, CNPC'nin ayrıca Saman-Depe ve Altyn Asr dâhil olmak üzere çeşitli gaz sahalarını kapsayan Bagtyyarlyk için PSA'ya sahip olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Galkınış PSA kapsamında Türkmenistan'ın otuz sene süresince Pekin'e yılda 30 milyar metreküp ihracat yapması planlanmaktadır. Bununla birlikte, iki ülke yılda 65 milyar metreküpe kadar yıllık gaz teslimatı yapmayı hedeflemektedir. 30 milyar metreküp doğal gazın Galkınış'tan, kalanının ise Bagtyyarlyk PSA ve diğer Türkmen kaynaklarından geleceği tahmin edilmektedir.²⁸

Bu hedefler doğrultusunda, Çin'in enerji güvenliğini sağlamak, büyük enerji ihtiyacını karşılamak Orta Asya ülkelerinin enerji politikasını çeşitlendirmek amacıyla, yaklaşık 7 bin kilometre (km) Orta Asya-Çin doğal gaz boru hattı, 2009 yılında A hattı ile hizmete açılmıştır. Orta Asya-Çin doğal gaz boru hattının Çin topraklarına giden iki hattı Türkmenistan topraklarından başlayarak, Özbekistan ve Kazakistan topraklarındaki boru

²⁵ A.g.e

²⁶ Sands, G., "China Striving to Boost Energy Imports from Turkmenistan", 2017, <https://eurasianet.org/china-striving-to-boost-energy-imports-from-turkmenistan>

²⁷ "China Turns to Turkmenistan for Gas, Thumbs Nose at Australia", 2021, <https://www.asiafinacial.com/china-turns-to-turkmenistan-for-gas-thumbs-nose-at-australia>

²⁸ Sands, 2017

hatları ile nakledilmektedir. Söz konusu boru hattının 185 km'si Türkmenistan'da, 529 km'si Özbekistan'da, 1,300 km'si Kazakistan'da ve yaklaşık 5 bin km'si Çin'de bulunmaktadır. 2010 yılında B hattının ve 2014 yılında C hattının açılmasıyla birlikte boru hattının toplam yıllık kapasitesi 55 milyar metreküpe ulaşırken, Türkmenistan topraklarında başlayan iki hattın toplam senelik kapasitesi 40 milyar metreküpe eşittir. Söz konusu üç paralel hata (A, B ve C) ek olarak, yıllık kapasitesi 25 milyar metreküp olan başka bir hat (D hattı) daha dâhil edilerek boru hattı kapasitesinin yükseltilmesi öngörülmektedir.²⁹ 25 milyar metreküp doğal gaz hattının da eklenmesiyle iki ülke arasındaki yıllık doğal gaz taşıma kapasitesi 80 milyar metreküpe ulaşacaktır. D hattının Türkmenistan'daki Galkınış gaz sahasından Çin sınırına Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan üzerinden geçmesi planlanmaktadır.

Ancak Orta Asya'da böyle bir doğal gaz hareketi, Çin'e de doğal gaz taşıyan Rusya ve aynı destinasyona LNG ihraç eden ülkeler için rahatsız edici bir durum olduğunu söylemek gerekmektedir. Çin, doğal gaz ithalatını çeşitlendirmek için Orta Asya ve Burma'dan doğal gaz boru hatları ithal etmenin yanı sıra Aralık 2019'da Rusya'dan "Sibirya'nın Gücü" boru hattı aracılığıyla doğal gaz ithal etmeye başlamıştır. Anlaşmaya göre, Rusya 2020'de 5 milyar metreküp, 2021'de 10 milyar metreküp, 2022'de 15 milyar metreküp gaz tedarik edecek ve 2025'te yıllık hacmi kademeli olarak 38 milyar metreküpe çıkaracaktır.³⁰ Bu, Rusya'yı gelecekte Avustralya ve Türkmenistan'ın yanı sıra Çin'in en büyük doğal gaz tedarikçilerinden biri yapacaktır.

Çin-Rus petrol ve gaz işbirliği konusunda uzman Dr. Keun-Wook Paik, Çin'in Orta Asya'dan doğal gaz arzı ve ekonomisini güçlendirmek için büyük çaba sarf ettiğini ve Çin hükümetinin Orta Asya-Çin boru hattını 55 milyar metreküpten 85 milyar metreküpe çıkarma eğiliminde olduğunu ifade etmiştir.³¹ Bu bağlamda Çin doğal gaz piyasası için Rusya ve Türkmenistan arasındaki rekabet gözlemlenirken, LNG tedarikçilerinin boru hattı tedarikçileri ile ayrı bir rekabet içinde olduğunu söylemek mümkündür. 2025 yılına kadar Rus doğal gaz taşımacılığı yıllık 38 milyar metreküp kapasiteye ulaştığında Türkmenistan 80 milyar metreküp maksimum kapasiteye ulaşacaktır. Bu noktada, iki ülke arasındaki rekabetin zirveye tırmanacağını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, Çin'in Türkmenistan ile enerji işbirliğinde hedeflenen aşamaya gelmesi ve işbirliğinin kapsamını daha da genişletmesi dikkat çekicidir. Burada karşılıklı bağımlılık ilişkisinde, aktörlerden birinin egemen olduğu asimetrik güç ilişkileri yerine, her iki tarafın da farklı düzeylerde olan ilişkilerini sürdürme arzusu ve çabası görülmektedir. Ayrıca Pekin hükümetinin doğal gaz ithalat rotasına Rusya'yı da ekleyerek ve tedarikçi ülkeler arasında bir rekabet politikası oluşturularak başarılı bir enerji çeşitlendirme politikası yürüttüğü görülmektedir.

²⁹ Begenjov, B., "Turkmenistan's Energy Policy" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2018).

³⁰ Dmitrieva, A. et.al., "Russia Starts Gas Deliveries to China via Power of Siberia", 2019, <https://www.spglobal.com/platts/en/market-insights/latest-news/natural-gas/120219-russia-starts-gas-deliveries-to-china-via-power-of-siberia>

³¹ "China Turns to Turkmenistan for Gas, Thumbs Nose at Australia", Asiafinancial, 2021, <https://www.asiafinancial.com/china-turns-to-turkmenistan-for-gas-thumbs-nose-at-australia>

Öte yandan, Türkmenistan için doğal gaz ihracatında Rusya ve İran güzergâhında yaşanan sıkıntılardan Çin ile enerji işbirliği, doğal gaz politikasını çeşitlendirmede önemli bir projedir. Çin'in Avustralya ile bozulan ilişkisi nedeniyle Avustralya'dan alımlarını durdurmaya başlayan Pekin için, başta Türkmenistan olmak üzere Orta Asya pazarı ile enerji işbirliği, enerji politikasını çeşitlendirmede ve enerji güvenliğini sağlamada ön plana çıkmaktadır ve bu söz konusu işbirliğinin daha da büyüyeceği anlamına gelmektedir.

4. Türkmenistan-İran Doğal Gaz İş Birliği

Türkmenistan ile İran arasındaki diplomatik ilişkiler 1991 yılında Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla başlamış ve İran, Türkmenistan'ın egemenliğini tanıyan ilk ülkelerden biri olmuştur. Bu tarihten itibaren iki ülke arasında enerji, altyapı ve ekonomi alanlarında yoğun bir ilişki kurulmaya başlanmıştır. İran ve Türkmenistan, sırasıyla dünyanın ikinci (32 trilyon metreküp) ve dördüncü (19,5 trilyon metreküp) kanıtlanmış doğal gazı sahip ülkeleridir.³² Türkmenistan ve İran'ın 1,000 km'yi aşan ortak bir sınırı paylaşması, diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla iki ülke arasında daha kapsamlı iş birliği olasılığını artırmaktadır.

Her şeyden önce, İran'ın enerji sektörü dâhil neredeyse tüm sektörü, ülkenin nükleer programı nedeniyle yıllardır başta ABD olmak üzere Batı'nın yaptırımları altında bulunmaktadır. Yaptırımlar nedeniyle enerji kapasitesini tam olarak kullanamayan İran, enerji sektöründe de zayıf bir altyapıya sahiptir. Ayrıca, ülkenin boru hattı altyapısında, özellikle kuzeyde, yanlış yönetim ve yeterince kullanılmayan gaz sahaları, yatırım boşlukları ve ekonomi üzerindeki yüksek sübvansiyon maliyetleri nedeniyle ciddi sorunlar bulunmaktadır. Bu nedenle İran kanıtlanmış doğal gaz rezervleri açısından dünyada ikinci olmasına rağmen; güneyden kuzeye bir boru hattı döşemekten daha az maliyetli olan coğrafi konumu nedeniyle ülkenin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinin doğal gaz ihtiyacını karşılamak için Türkmenistan'dan doğal gaz ithal etmektedir. Bu bağlamda, enerji politikasını çeşitlendirmek isteyen Türkmenistan ve kuzey bölgesinin enerji ihtiyacını karşılamak isteyen İran için iki ülke arasındaki enerji iş birliğinin önemi tartışılmazdır.

Dönemin Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov ile İran Cumhurbaşkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani arasında Temmuz 1995'te imzalanan Türkmenistan-İran doğal gaz anlaşması Ocak 1996'da paraflanmıştır.³³ İran topraklarına doğal gaz transferi, 1997'de inşaatı tamamlanan senelik 8 milyar metreküp kapasiteli 200 km Korpeje-Kurtkuyu boru hattı ve 2010 yılında yapılan yıllık 12,5 milyar metreküp kapasiteli 182 km Dauletabad-Sarakhs-Khangiran boru hattı aracılığı ile hayata geçirilmektedir.³⁴ Korpeje-Kurtkuyu boru hattı, batı Türkmenistan'daki Korpeje sahasından İran'ın kuzeyindeki Kurtkuyu bölgesine doğal gaz taşımaktadır. Boru hattının kapasitesi çok büyük olmamakla birlikte, Sovyet sonrası Hazar Denizi doğal gazını Rusya'nın katılımı olmadan ilk ihracat rotasına taşıması açısından stratejik öneme sahiptir.

³² "BP Statistical Review", 2020.

³³ Atai, F., Azizi, H., "The Energy Factor in Iran-Turkmenistan Relations", *Iranian Studies* 45, no. 6 (2012): 745-758.

³⁴ Begenjov, 2018.

İnşa edilen boru hattının toplam kapasitesinin küçük olması ve Korpeje gaz sahasına yatırım yapılmaması nedeniyle Türkmenistan, İran'ın yıllık talep ettiği doğal gaz hacmini sağlayamamıştır. Arz sıkıntısının giderilmesi ve karşılıklı enerji iş birliğinin artırılması kapsamında yeni boru hattının inşasına karar verilmiştir. İki ülke arasındaki artan enerji işbirliği kapsamında 2010 yılında açılan Dauletabad-Sarakhs-Khangiran doğal gaz boru hattı, Türkmenistan'ın Dauletabad sahasından İran'ın kuzeyine doğal gaz taşımak için tasarlanmıştır. Bu doğal gaz boru hattının İran'ın kuzeydoğusundaki Semnan, Mazandaran, Gülistan, Horasan-Rezavi, Kuzey Horasan ve Güney Horasan illerinin gaz ihtiyacını karşılaması planlanmıştır. Böylece Türkmenistan'ın iki boru hattıyla İran'a doğal gaz taşıma kapasitesi yılda 20 milyar metreküpe ulaşmıştır. Rusya'nın Nisan 2009'da Türkmenistan'dan gaz ithalatını durdurmasıyla, enerji gelirine dayalı Türkmen ekonomisini canlandırmak adına yeni bir ihracat rotası için iyi bir zamanlama olmuştur.

Ancak Türkmenistan'ın İran ile enerji işbirliğini geliştirme politikasının inişli çıkışlı olduğunu söylemek mümkündür. Tahran hükümetine yürütülen ekonomik ambargolardan meydana gelen sorunlar nedeniyle İran, Aşkabat'tan transfer edilen doğal gazın tutarını ödeyememiş, iki ülke arasında bu nedenle ve ayrıca fiyat konusunda sorunlar yaşanmıştır. Buna karşılık Aşkabat yönetimi, İran'a baskı yaparak Aralık 2008'de Tahran'a doğal gaz transferini askıya almış ve bu politikasını Şubat 2009'a kadar sürdürerek doğal gaz fiyatını iki katına çıkarmıştır.³⁵ 2010 yılına gelindiğinde, iki ülke arasındaki fiyat sorunu, ikinci boru hattının gündeme gelmesiyle çözülmüştür. Kasım 2012'de ABD'nin Türkmenistan üzerindeki baskısı veya o dönemde Batı'nın İran'a yönelik yaptırım politikası kapsamında Aşkabat'tan Tahran yönetimine transfer edilen doğal gaz sevkiyatı düşmüş ve İran bu sebepten dolayı Türkmenistan'ı eleştiri altına almıştır. Gaz akışında kesintiler yaşamaya başlayan İran, Türkmen doğal gaz ihtiyacını azaltmak için bazı projeleri uygulamaya başlamıştır. Bu amaçla İran, Kasım 2012'de çok yüksek maliyete rağmen Semnan vilayetinden Mazandaran vilayetine kadar uzanacak 160 km uzunluğundaki bir boru hattını gündeme getirmiştir.³⁶

İki ülke arasındaki doğal gaz krizi 2017 yılında yeniden patlak vermiştir. İran Ulusal Gaz Şirketi, 1 Ocak 2017 tarihinde yaptığı açıklamada, Türkmenistan'ın Tahran'ın 2007-2008 yıllarında aldığı 2 milyar dolarlık gaz borcu nedeniyle İran'a doğal gaz ihracatını durdurduğunu duyurmuştur. İran tarafı buna cevaben Türkmenistan'ın bahsettiği borcun gerçeğin çok üzerinde olduğunu dile getirmiştir.³⁷ Uzun müzakerelere rağmen taraflar anlaşamayınca devlet şirketi Türkmengaz konuyu Uluslararası Tahkim Mahkemesi'ne (ICA) taşımıştır. 2020'de ICA, İran-Türkmen doğal gaz anlaşmazlığına ilişkin kararını Türkmenistan gerçeği lehine açıklamıştır.³⁸

³⁵ Begjanov, A., "Turkmenistan's Energy Exportation Deals with Iran", *International Academic Journal* 5, no. 1 (2021): 69-80.

³⁶ Ismaylov, E. ve Budak, T., "Turkmenistan's Energy Policy in the Post-Independence Period", *Bilgi Strateji* 6, no. 11 (2014): 29-49.

³⁷ Pannier, B., "Turkmen-Iranian Relations Warm Ahead of Winter", 2021, <https://www.rferl.org/a/turkmenistan-iran-gas-deal/31537314.html>

³⁸ Annayev, D., "Iran Attempts to Spin Major Ruling on Gas Payments to Turkmenistan", 2020, https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2020/07/07/feature-01

Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbanguly Berdimuhamedov ve İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi, 17 Eylül 2021 tarihinde Duşanbe’de gerçekleştirilen Şanghay İşbirliği Teşkilatı Devlet Başkanları Konseyi toplantısının oturum aralarında bir araya gelerek doğal gaz sorununun çözülmesi konusunda anlaşmaya varmıştır.³⁹ Ayrıca Türkmenistan Dışişleri Bakanı Raşid Meredov, Afganistan ve Rusya’ya komşu ülkelerin dışişleri bakanlarının bir araya geldiği bir toplantı için 26-28 Ekim 2021 tarihinde İran’ı ziyaret ederek, iki taraf için de çok önemli bir mesele olan Türkmenlerin İran’a doğal gaz akışını İranlı yetkililerle görüşme fırsatı bulmuştur. Görüşmeden sonra İran tarafı, Tahran’ın Duşanbe’den ithalatı yeniden başlatmakla ilgilendiğini açıklamıştır.⁴⁰

İki ülke arasındaki gaz kesintisinin tamamen borç temelli olduğu bir gerçektir ve 5 yıl önce durdurulan Türkmen gazı akışının borç sorunu çözüldüğünde tekrar başlayacağı kesindir. Ayrıca neoliberalizme göre “refah devleti” vatandaşlarının iyi yaşamını artırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda iki ülke liderlerinin konuyu müzakere etmek üzere bir araya gelmesine ilişkin gelişmelere dayanarak, iki ülke arasında 2017 yılından bu yana devam eden enerji krizinin yakın gelecekte çözüleceğini söylemek mümkündür. Ülkeler arasındaki enerji anlaşmalarındaki anlaşmazlıklar daha çok ödemeler ve fiyat pazarlığı konusunda olduğundan bunlar ikili ilişkileri hiçbir zaman olumsuz etkilememiş ve her zaman çözüm bulunabilmiştir. Her halükarda, fiyat anlaşmazlıkları, ülkeler arası bir mesele olmaktan ziyade, genellikle iki ulusal gaz veya petrol şirketi arasındaki müzakereler veya anlaşmazlıklarla sınırlıdır. Bu nedenle, iki ülke arasında her iki taraf için de gerekli olan enerji işbirliğinin devam etmesi ve daha da geliştirilmesi beklenmektedir.

5. Türkmen Enerji Politikasının Çeşitlendirilmesi Bağlamında Yeni Projeler:

TAPI ve TCP

Doğal gaz ihracatının her alanında sıkıntılar yaşayan Türkmen hükümetinin, devasa kapasitesini dünya pazarlarına aktarmak için başka enerji işbirliği yollarını da değerlendirmesi ve doğal gaz ihracatındaki sınırlı seçeneklerine alternatifler bulması gerekmektedir. Bu kapsamda Güney Asya pazarını hedefleyen TAPI ve Avrupa pazarını hedefleyen TCP projeleri ortaya atılmıştır.

TAPI, Aralık 2015’te temelleri atılan, 1,800 km uzunluğunda, maksimum yıllık kapasitesi 33 milyar metreküp ve yaklaşık 10 milyar dolar maliyeti olan bir projedir. Bunun 5 milyar metreküpünün Afganistan’a, 14 milyar metreküpünün Pakistan’a, bir o kadarının da Hindistan’a aktarılması hedeflenmektedir.⁴¹ Afganistan’daki istikrarsızlık, ülkenin ekonomik yetersizlikleri ve Hindistan ile Pakistan gibi ülkeler arasındaki gerilimler TAPI boru hattı projesinin tamamlanmasını engellemektedir. Hindistan ve Pakistan arasındaki sorunlar aşılabilecek gibi

³⁹ “Iran Hopes to Purchase Turkmen Gas to Prevent Energy Shortages in Winter”, Orient, 2021, <https://orient.tm/en/post/34888/iran-hopes-purchase-turkmen-gas-prevent-energy-shortages-winter>

⁴⁰ Pannier, 2021.

⁴¹ “TAPI Pipeline Project”, Tobb, 2018, <https://www.tobb.org.tr/UlkeRehberi/Documents/Ulkeler/turkmenistan/TAPI.pdf>

görünse de boru hattı projesinin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engel Afganistan kaynaklı güvenlik sorunudur. Projenin ilk sunulduğu 1990'larda Afganistan'ın büyük bir kısmı Taliban kontrolü altındaydı ve projeyi öneren Batılı şirketler Taliban ile müzakereler yürütmüştür. Ancak 11 Eylül 2001 saldırıları ile proje ertelenmek zorunda kalmıştır.⁴² Daha sonra Aralık 2010'da Aşkabat'ta Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan arasında yapılan zirvede projenin temelleri atılmıştır. Türkmenistan'ın güneydoğusunda yer alan, dünyanın en büyük ikinci sahası, Galkınış'tan doğal gaz tedarik eden Türkmenistan, transit ülkeler Afganistan ile Pakistan ve son alıcı olduğu Hindistan, yani tüm taraf ülkeler için önemli projelerden biri olarak kabul edilmektedir.

Projenin uygulanması kapsamında, Mayıs 2012'de Pakistan ve Hindistan ulusal şirketleri arasında, Türkmengaz ile Afganistan Ulusal Doğal Gaz Şirketi arasında Temmuz 2013'te doğal gaz alım-satım sözleşmelerinin imzalanmasının ardından, Asya Kalkınma Bankası Kasım 2013'te İşlem Danışmanı olarak seçilmiş ve Hizmet Sözleşmesi imzalanmıştır. Daha sonra Kasım 2014'te Türkmenistan'dan Türkmengaz, Afganistan'dan Afghan Gaz, Pakistan'dan Inter State Gas ve Hindistan'dan GAIL doğal gaz şirketleri, doğal gaz boru hattının inşası ve işletilmesi için "TAPI Pipeline Company Ltd"yi kurmuştur. Ağustos 2015'te Türkmengaz, TAPI Pipeline Company Ltd'nin liderliğine oybirliğiyle seçilmiş olup, bu ortaklıktaki hisselerin %5'i Türkmengaz'a verilmiş, kalan %49'u ise diğer şirketler arasında eşit olarak paylaştırılmıştır. Ancak 24 Ekim'de TAPI Pipeline Company Ltd Joint Venture Company'nin %85'i Türkmenistan'a verilmiş, diğer ülkelerin her birine ise %5'lik bir oran tahsis edilmiştir. 13 Aralık 2015'te bu dört ülkenin liderleri resmi bir törenle TAPI doğal gaz boru hattı projesinin inşaatına başlamıştır.⁴³

TAPI boru hattı projesinin Türkmenistan ayağının Aralık 2015'te başlayıp 2019'un ortalarında tamamlandığına, Afgan tarafında inşaat çalışmalarının Şubat 2018'de, Pakistan'da ise Ekim 2019'da çalışmaların başlatıldığına dair yorumlar bulunmaktadır.⁴⁴ İstikrarsız Afganistan'ın ve dışı kapalı olan Türkmenistan'ın boru hattı inşaatının hangi aşamada olduğunu net olarak söylemek zordur. Fakat yaklaşık 30 yıldır devam eden projenin yukarıda bahsedilen sorunlar nedeniyle henüz hayata geçirilmediği bilinmektedir. Ancak hem Pakistan hem de Hindistan, doğal gaz ithalatını çeşitlendirmenin yollarını aramaya devam etmektedir. Pakistan, devletin LNG ithalat kapasitesini artıracak bir boru hattı inşa etmek için Rusya ile bir anlaşmaya varmıştır.⁴⁵ Sonuç olarak Pakistan, LNG'yi TAPI anlaşmasında vaat edilen fiyattan daha ucuza ithal ettiğini iddia etmektedir. Türkmenistan, Pakistan'ın projeye olan ilgisini korumak için daha düşük bir gaz fiyatını yeniden müzakere etmektedir. Öte yandan, Hindistan'ın petrol ve gaz tedarik ettiği çeşitli kaynakları bulunmaktadır. Bu nedenle Hindistan,

⁴² Sarı, Y. "Turkmenistan's Energy Policy", https://www.researchgate.net/publication/338487201_Turkmenistan%27in_Enerji_Politikalari

⁴³ Begenjov, B., 2018.

⁴⁴ Mann, S., "Will a Taliban Victory Advance TAPI", 2021, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energysource/will-a-taliban-victory-advance-tapi/>

⁴⁵ Mangi, F., "Pakistan's new pipeline with Russia to increase LNG import capacity", 2021, <https://www.worldoil.com/news/2021/1/4/pakistan-s-new-pipeline-with-russia-to-increase-lng-import-capacity>

ABD'nin Afganistan'dan tamamen çekilmesinden sonra ülkedeki siyasi iklimin nasıl olacağını görmek istediği için "bekle ve izle" politikasını sürdürmektedir.⁴⁶

Projenin en büyük sorunu boru hattının Afganistan topraklarından, özellikle de Taliban'ın kalesi olarak bilinen Kandahar kentinden geçmesidir. Afganistan, projenin lansmanı ile topraklarından geçen boru hattının güvenliğini garanti altına almasına rağmen bugüne kadar defalarca saldırıya uğramıştır. Böylece projenin fizibilitesi ve nihai ülkeler için güvenilirliği sorgulanmaktadır. Aslında, Afganistan'ın 5 milyar metreküp doğal gaz aktararak enerji ihtiyacını karşılamanın yanı sıra Pakistan ve Hindistan'a doğal gaz akışını sağlayarak bir geçiş ülkesi haline gelerek, önemli diplomatik kazanımlar elde edebileceğini söylemek mümkündür. Ayrıca proje, ülkeye ekonomik gelir sağlamanın yanı sıra binlerce istihdam yaratılmasına da vesile olabilmektedir. Afganistan'ın enerjide dışa bağımlılık oranının %80'lerde olduğu düşünüldüğünde, yönetimi devralan Taliban'ın böyle bir fırsatı kaçırmaması gerektiği aşikârdır. Bu durumda, ılımlı bir politika izlemeye başlayan Taliban ile yakın zamanda projeye ilgili temasların yeniden canlanması beklenebilmektedir. Örneğin, Taliban sözcüsü Suhail Shaheen, TAPI doğal gaz boru hattının "uzun vadeli öncelikli bir proje" olduğunu vurgulayarak, projeye yakında başlamayı umduklarını ve amaçlarının vatandaşlarına refah sağlamak olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁴⁷

Basında çıkan diğer haberlere göre, 2020 yılında Afganistan Madencilik ve Petrol Sanayi Bakanı Guran Chakhansuri, TAPI doğal gaz boru hattının topraklarından geçen bölümünün inşaatının 2021 yılında başlayacağını doğrulamıştır.⁴⁸ Afganistan Dışişleri Bakanı Muhammed Hanif Atmar, Ağustos 2021'de Afganistan'da açılacağı bildirilen boru hattı da dâhil olmak üzere çeşitli ara bağlantı projelerini görüşmek üzere Türkmenistan Dışişleri Bakanı Raşid Meredov ile Herat'ta bir araya geldiği bilinmektedir.⁴⁹ Bu gelişmeleri dikkate alırsak, boru hattı projesi etrafında hareketlerin olduğunu ve müzakerelerin devam ettiğini görmek mümkündür ve bu bize boru hattının uygulanma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir.

TAPI projesi başarıyla uygulanırsa, bölgedeki Çin ve Rusya gibi diğer büyük güçler bypass edilecek ve potansiyel olarak Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkileri ve güvenlik durumunu istikrara kavuşturma fırsatı yakalanacaktır. TAPI boru hattı ayrıca Orta Asya enerjisini Güney Asya pazarına ulaştıracak ve Orta Doğu'dan küresel enerji bağımlılığını azaltacaktır. TAPI boru hattı, Orta ve Güney Asya enerji işbirliği arasında bir köprü görevi gördüğü için stratejik bir fırsat olarak görülse de, birçok devlet, Taliban'ın ülkedeki ekonomik projeleri destekleme sözüne sadık kalıp kalamayacağını görmek için bekleyecektir.

---

⁴⁶ Parwani, S., "The TAPI Pipeline in Post- US Withdrawal Afghanistan", 2021, <https://southasianvoices.org/the-tapi-pipeline-in-post-u-s-withdrawal-afghanistan>. Mustafa, K., "\$8 bn TAPI gas line project: Pakistan seeks gas delivery at its own border", 2021, <https://www.thenews.com.pk/print/845808-8-bn-tapi-gas-line-project-pakistan-seeks-gas-delivery-at-its-own-border>

⁴⁷ Afanasiev, V., "Taliban: TAPI Gas Pipeline is a priority Project", 2021, <https://www.upstreamonline.com/production/taliban-tapi-gas-pipeline-is-a-priority-project/2-1-1053761>

⁴⁸ "TAPI Pipeline Afghanistan Construction to Start in Herat", Oğj, 2020, <https://www.ogj.com/pipelines-transportation/pipelines/article/14188746/tapi-pipeline-afghanistan-construction-to-start-in-herat>

⁴⁹ Parwani, S., "The TAPI Pipeline in Post- US Withdrawal Afghanistan", 2021, <https://southasianvoices.org/the-tapi-pipeline-in-post-u-s-withdrawal-afghanistan/>

TCP, diğer adıyla Güney Kafkasya Boru Hattı Gelecekteki Genişlemesi, zira Güney Kafkasya Doğal gaz Boru Hattı ile bağlantılıdır. TCP'yi Avrupa'ya ulaştırmanın iki yolu mevcuttur. Birincisi, söz konusu boru hattın ve nihai ülke İtalya'ya giden Trans-Adriyatik (TAP) doğal gaz boru hattına bağlanan Güney Kafkasya doğal gaz boru hattına (Bakü-Tiflis-Erzurum) eklenebilme olasılığıdır. İkincisi, TCP'yi Karadeniz'den geçen Beyaz Akım boru hattı ile Gürcistan'ı Romanya'ya bağlama ihtimalidir.⁵⁰ 16 milyar metreküpe sahip 300 km uzunluğundaki doğal gaz boru hattının Hazar Denizi'nden geçerek yapılma planı 1990'lardan günümüze kadar uzanmaktadır. Söz konusu boru hattı denizin altından döşenerek, Azerbaycan ve Türkiye toprakları üzerinden Avrupa pazarına doğal gaz sevkiyatı yapmayı öngörmektedir.⁵¹ Fakat söz konusu dönemde Bakü ile Aşkabat arasında Hazar Denizi'ndeki sorunlu gaz sahası ve Hazar'ın kara sınırlarının çözülmemiş hukuksal sorunu gibi birçok çözüme ulaşmamış sorunu mevcuttu. İlk olarak Hazar Denizi'nin statüsü sorununu çözmek olmuştur. Bu bağlamda Hazar'a kıyısı olan 5 ülke, 12 Ağustos 2018 tarihinde Aktau'da (Kazakistan) "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme"yi⁵² imzalayarak, yıllardır devam eden sorunları çözüme kavuşturmuştur.

Belgeye istinaden, özel bir statüye sahip olan Hazar Denizi kapalı bir deniz olarak belirlenmiştir. Artık deniz tabanına boru hattı veya iletişim kablosu döşenirken, Hazar Denizi'ne kıyısı olan tüm ülkelerin değil, hatların geçtiği ülkelerin onayının olması yeterli olarak tasdik edilmiştir. Azerbaycan ve Türkmenistan, 21 Ocak 2021 tarihinde önceden "Kepez" veya "Serdar" adını taşıyan, daha sonra "Dostluk" olarak değiştirilen tartışmalı Hazar doğal gaz yatağının ortak keşif edilmesi ve geliştirilmesine dair hükümetler arası bir Mutabakat Zaptı'na imza atmışlardır.⁵³ Ülke başkanları bu mutabakat zaptının ülkeler arası enerji iş birliği konusunda yeni bir etaba taşıyacağını dile getirmişlerdir. Söz konusu iş birliği, Trans-Hazar doğal gaz boru hattı projesinin hayata geçirilmesi ve Hazar'a kıyıdaş ülkelerin ekonomik kapasitelerini artırmalarında önyak olacaktır. Hâlihazırda, TCP doğal gaz boru hattının yapımı için herhangi bir hukuksal veya devletler arası sorun teşkil etmemektedir.

Böylelikle, TCP'nin yapımı ve Güney Gaz Koridoru ile daha fazla bağlantısının sağlanması, Türkmenistan için gerçekleşme olasılığı yüksek ve ülke ekonomisi için zaruri bir proje olarak kabul edilmektedir. Aşkabat, enerji alanında Bakü ile iş birliği gerçekleştirerek nihayetinde Avrupa'daki müşterilerine ulaşabilecek ve Avrupa Birliği'nin (AB) enerji güvenliğinde güvenilir bir aktör olarak konumunu pekiştirebilecektir. Türkmenistan ise, söz konusu projenin ülkenin enerji sektörünü iyileştirmesi ve doğal gaz sevkiyatını çoğaltması bağlamında olağanüstü bir proje olduğunun farkındadır. Zira devlet yetkilileri resmi toplantılarda Güney Gaz Koridoru'nun AB'nin enerji talebini karşılamada mühim bir konuma sahip olduğunu dile getirmektedirler.⁵⁴

⁵⁰ Cutler, M., "The Trans-Caspian Gas Pipeline for Peace-building in the South Caucasus", 2021, <https://behorizon.org/the-trans-caspian-gas-pipeline-for-peace-building-in-the-south-caucasus/>

⁵¹ "Southern Gas Corridor", Ec, 2021, https://ec.europa.eu/energy/maps/pci_fiches/PciFiche_7.1.1.pdf

⁵² "Convention on the Legal Status of the Caspian Sea", Kremlin, 2018, <http://kremlin.ru/supplement/5328>

⁵³ Jalilov O., "Azerbaijan, Turkmenistan Sign Memorandum on Joint Exploration and Development of Oil Field", 2021, <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-turkmenistan-sign-memorandum-on-joint-exploration-and-development-of-oil-field-2021-123-0/>

⁵⁴ "Trans-Caspian gas pipeline-when, if not now?" Sputniknews, 2021, <https://az.sputniknews.ru/20210214/>

Tüm hukuksal çerçevenin çözüme kavuşmasından sonra projenin uygulanmasının önünde tek bir sorun kalmaktadır, o da finansmandır. 2 milyar dolar olarak belirlenen projenin bütçesinin⁵⁵ katılımcı ülkelerden birinin doğrudan finansmanı ile gerçekleştirilmesi ve bu bağlamda Türkmenistan'ın projeye finansal anlamda katılım sağlanması beklenmektedir. Enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesini ön planda tutan AB'nin de söz konusu projeye finansman sağlaması öngörülmektedir.

Başka bir engel ise, Moskova ve Tahran'ın Hazar Denizi'nin kirlenmesine ilişkin çevresel endişelerini dile getirerek, muhtemel bir Hazar boru hattı projesine karşı çıkabilmeleridir. Rusya ve İran'ın içinde olmadıkları bu tür projeleri tarihsel olarak hep reddetmeleri dikkat çekici bir husustur. Zira Moskova'nın önemli bir siyasi kozu olan enerji tekeli hiçbir aktör ile paylaşmak istememesi bilinen bir gerçektir. Bu hususta Moskova enerji tekeli korumak amacıyla kendisinin olmadığı projelere alternatif olarak Türk Akım gibi projeleri hayata geçirmiştir. Türk Akım projesinin öne atılmasıyla TCP uygulanabilirliğini kaybetmiş gibi gözüke de, TCP'nin siyasi sorunları çözmesi ile enerji gereksinimini temin etmek için farklı yollar arayan AB için her zaman bir alternatif proje olarak gündeliğini koruyacaktır. Bu bağlamda, ekonomik sorunlar ortadan kaldırıldıktan sonra, Trans-Hazar doğal gaz boru hattının yapımı günümüzde en gerçekçi olarak görülmektedir. Muhtemelen projenin uygulanmasına dair uluslararası adımları yakın gelecekte izleyebiliriz.

Sonuç

Dünyanın dördüncü büyük doğal gaz rezervlerine sahip olan ve bütçe gelirin büyük kısmını enerjiden sağlayan Türkmenistan için enerji politikasının güvenliği ve sürdürülebilirliği önemlidir. Aşgabat yönetiminin doğal gaz ihracatında en eski ve en büyük müşterisi olan Rusya ile ilişkilerinin bozulmasının ardından Türkmenistan, İran ve Çin gibi pazarlara yönelmiştir. Ancak burada da yaptırımlar altındaki İran'ın doğal gazı ödeyememesi ve Çin'in Türkmenistan'daki yatırımları nedeniyle doğal gaz kapsamındaki borcunu geri ödemesi Aşgabat'ı büyük sıkıntıya sokmaktadır. Bu kapsamda son dönemde Rusya ile Türkmenistan arasındaki olumlu ilişkilerin gelişmesi, doğal gaz alımlarının başlaması, İran ve Türkmenistan yetkililerinin karşılıklı bağımlılık bağlamında bir araya gelmesi Türkmenistan'ın enerji sektörünün canlanacağı anlamına gelmektedir. Ayrıca, Türkmenistan'ın TAPI ve TCP projeleri çerçevesinde faaliyetlerinin yeniden canlanması, ülkenin gelecekteki enerji politikası için bir umut ışığı yaktmaktadır.

KAYNAKÇA

Afanasiev, V. "Taliban: TAPI Gas Pipeline is a priority Project." 2021, <https://www.upstreamonline.com/production/taliban-tapi-gas-pipeline-is-a-priority-project/2-1-1053761>

gazoprovod-transkaspiskij-turkmenistan-azerbaijan-426216228.html

⁵⁵ "Southern Gas Corridor", Ec, 2021, https://ec.europa.eu/energy/maps/pci_fiches/PciFiche_7.1.1.pdf

- Annayev, D. "Iran Attempts to Spin Major Ruling on Gas Payments to Turkmenistan." 2020, https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2020/07/07/feature-01
- Atai, F., Azizi, H. "The Energy Factor in Iran-Turkmenistan Relations." *Iranian Studies* 45, no. 6 (2012): 745-758.
- Begenjov, B. "Turkmenistan's Energy Policy" (Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2018).
- Begjanov, A. "Turkmenistan's Energy Exportation Deals with Iran." *International Academic Journal* 5, no. 1 (2021): 69-80.
- "BP Statistical Review." 2020, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>
- "China Turns to Turkmenistan for Gas, Thumbs Nose at Australi." 2021, <https://www.asiafinancial.com/china-turns-to-turkmenistan-for-gas-thumbs-nose-at-australia>
- Cutler, M. "The Trans-Caspian Gas Pipeline for Peace-building in the South Caucasus." 2021, <https://behorizon.org/the-trans-caspian-gas-pipeline-for-peace-building-in-the-south-caucasus/>
- Çakmak H., *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavramlar ve Teoriler*. İstanbul : Doğu Kitabevi, 2014.
- Dmitrieva, A. et.al. "Russia Starts Gas Deliveries to China via Power of Siberia." 2019, <https://www.spglobal.com/platts/en/market-insights/latest-news/natural-gas/120219-russia-starts-gas-deliveries-to-china-via-power-of-siberia>
- "Southern Gas Corridor." Eceuropa, 2021, https://ec.europa.eu/energy/maps/pci_fiches/PciFiche_7.1.1.pdf
- "Russia and Turkmenistan adopted a program of economic cooperation for 2021-2023." *Economy*, 2021, https://www.economy.gov.ru/material/news/rossiya_i_turkmenistan_prinyali_programmu_ekonomicheskogo_sotrudnichestva_na_2021_2023_goda.html
- Eia, "Country Analysis Executive Summary: China." 2021, https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/China/china.pdf
- Garbuzarova, E. "Russia in Turkmenistan: the Policy of Strengthening Cooperation." *Post Soviet Era*, 2020, <https://www.postsovietarea.com/jour/article/view/228/220>
- Gazprom, "Gazprom signed a long-term contract for the purchase of Turkmen gas." 2003, <https://www.gazprom.ru/press/news/2003/april/article54360/>
- Interfax, "Iran calls for the resumption of gas imports from Turkmenistan." 2021, <https://www.interfax.ru/business/790369>
- Ismaylov, E., Budak, T. "Turkmenistan's Energy Policy in the Post-Independence Period." *Bilgi Strateji*, Vol.6. No. 11. (2014): 29-49.
- Jalilov, O. "Azerbaijan, Turkmenistan Sign Memorandum on Joint Exploration and Development of Oil Field." 2021, <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-turkmenistan-sign-memorandum-on-joint-exploration-and-development-of-oil-field-2021-123-0/>
- Kadyrova, E. "The volume of supplies of Turkmen gas to Gazprom may approach 9 billion cubic meters by the end of 2021." 2021, <http://www.newscentralasia.net/2021/06/23/obyom-postavok-turkmenskogo-gaza-gazpromu-mojet-priblizitsya-k-9-mlrd-kubometrov-k-kontsu-2021-goda/>
- Keohane R. O. ve Nye J. S., "*Power and Interdependence*." New York : Addison Wesley Longman, 2001.
- Kremlin, "President Vladimir Putin held talks with Turkmen President Saparmurat Niyazov who arrived in Russia for a visit." 2003, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/28450>
- Kremlin, "Convention on the Legal Status of the Caspian Sea." 2018, <http://kremlin.ru/supplement/5328>
- Kuzmina, E. "Turkmenistan at the Present Stage: Problems and Development Opportunities." *Russia*

and the Muslim World, no. 9, (2012): 75-91.

- Lipson C., "International Cooperation in Economic and Security Affairs" *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate* / ed. Baldwin David. New York : Columbia University Press, 1993.
- Mangi, F. "Pakistan's New Pipeline with Russia to Increase LNG Import Capacity." 2021, <https://www.worldoil.com/news/2021/1/4/pakistan-s-new-pipeline-with-russia-to-increase-lng-import-capacity>
- Mann, S. "Will a Taliban Victory Advance TAPI." 2021, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energyresource/will-a-taliban-victory-advance-tapi/>
- Muhamedov, R. "Turkmenistan - Russia: breakthroughs and limits of cooperation." 2021, <https://cabar.asia/ru/turkmenistan-rossiya-proryvy-i-predely-sotrudnichestva>
- Mustafa, K. "\$8 bn TAPI gas line project: Pakistan seeks gas delivery at its own border." 2021, News, <https://www.thenews.com.pk/print/845808-8-bn-tapi-gas-line-project-pakistan-seeks-gas-delivery-at-its-own-border>
- Orient, "Iran Hopes to Purchase Turkmen Gas to Prevent Energy Shortages in Winter." 2021, <https://orient.tm/en/post/34888/iran-hopes-purchase-turkmen-gas-prevent-energy-shortages-winter>
- OGJ, "TAPI Pipeline Afghanistan Construction to Start in Herat." 2020, <https://www.ogj.com/pipelines-transportation/pipelines/article/14188746/tapi-pipeline-afghanistan-construction-to-start-in-herat>
- Panfilova, V. "Russia will resume purchase of Turkmen gas." 2018, https://www.ng.ru/cis/2018-10-10/6_7329_turkmenia.html
- Pannier, B. "Turkmen-Iranian Relations Warm Ahead of Winter." 2021, <https://www.rferl.org/a/turkmenistan-iran-gas-deal/31537314.html>
- Parwani, S. "The TAPI Pipeline in Post- US Withdrawal Afghanistan." 2021, <https://southasianvoices.org/the-tapi-pipeline-in-post-u-s-withdrawal-afghanistan/>
- Sands, G. "China Striving to Boost Energy Imports from Turkmenistan." 2017, <https://eurasianet.org/china-striving-to-boost-energy-imports-from-turkmenistan>
- Sary, Y. "Turkmenistan's Energy Policy." , https://www.researchgate.net/publication/338487201_Turkmenistan%27in_Enerji_Politikalari
- Smrinov, S. "'Bubble' of gas happiness in Turkmenistan." 2019, <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-03-21--puzyr-gazovogo-schastja-turkmenii-41705>
- Sputniknews, "Trans-Caspian gas pipeline-when, if not now?" 2021, <https://az.sputniknews.ru/20210214/gazoprovod-transkapsijskij-turkmenistan-azerbajjan-426216228.html>
- Stein A., "Coordination and Collaboration: Regimes in An Anarchic World." *Neorealism and Neoliberalism* , ed. Baldwin David A., New York : Columbia University Press, 1993.
- Tobb, "TAPI Pipeline Project." 2018, <https://www.tobb.org.tr/UlkeRehberi/Documents/Ulkeler/turkmenistan/TAPI.pdf>
- Viotti P. R. ve Kauppi M. V.. *International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism and Beyond*. Third Edition, USA: 1999.
- Wendt A.. *Social Theory of International Politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.
- Worldbank, "Overview." 2020, <https://www.worldbank.org/en/country/turkmenistan/overview#1>